

УДК 398.81(=161.2)"1914/1945"

Оксана Кузьменко

ДОСВІД ДРАМАТИЧНОЇ ЕКЗИСТЕНЦІЇ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ ПЕРІОДУ ДВОХ СВІТОВИХ ВІЙН: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ¹

У статті представлено результати дослідження українського фольклору про Першу і Другу світові війни, зроблені на основі аналізу текстів різних жанрів, що їх записала авторка в західних та центральних областях України під час польових експедицій 2001–2018 років. Відзначено, що ці твори збагатили фольклорну поетичну систему новими конотаціями фольклорних концептів *«смерть»*, *«ворог»*, *«неволя»*, *«дім»*. Авторка дійшла висновку, що важливою рисою глибинного логіко-семантичного рівня фольклорної картини світу ХХ ст. є динаміка змін в онтології образу ворога. Дослідниця стверджує, що український фольклор є не тільки формою вираження універсального знання народу про війни, але й важливою інформацією, яка служить настановою до впорядкування власного життя оповідача та є когнітивною моделлю, що дає змогу через мову виявити досвід екзистенційного самозбереження й самоцінності людини.

Ключові слова: Перша світова війна, Друга світова війна, екзистенція, досвід, український фольклор, фольклорний концепт, семантика, смерть, ворог, неволя.

The article presents the results of researching the Ukrainian folklore on the First and Second World Wars. The research was carried out based on analysing texts of various genres recorded by the authoress in western and central regions of Ukraine during the 2001–2018 field expeditions. It is noted that these folkloric works have enriched the poetic system with new semantic connotations of the folkloric concepts, such as *death*, *enemy*, *captivity*, and *home*. The authoress concludes that an important feature of the deep logical and semantic level of the XXth century folk world

outlook is the dynamics of changes in the ontology of an image of enemy. It is stated that the Ukrainian folklore is not only a form of expressing universal knowledge of people about wars but also an important piece of information, which serves as a directive for arranging a narrator's own life, as well as a cognitive model enabling to reveal, via language, the experience of existential self-preservation and self-value of a human being.

Keywords: World War I, World War II, existence, experience, Ukrainian folklore, folkloric concept, semantics, death, enemy, captivity.

Фольклор є дієвим механізмом суспільної комунікації, освоєння та відображення громадського буття та особистісної екзистенції людини. Він є одним з найяскравіших репрезентантів драм «усякої неволі», як бачив її Михайло Драгоманов, якої зазнавали українці у своїй тисячолітній історії, а найбільше в «кривавому» ХХ ст. Його значущі події: Велика (Перша світова) війна (1914–1918), українсько-польська та українсько-більшовицька війни (1918–1921), Голодомори (1921, 1932–1933, 1947), Друга світова війна (1939–1945), багаторазові насильницькі виселення за межі рідної ойкумени, породжені колективізацією, повоєнними територіальними перерозподілами, зокрема й актом «Вісла» (1944–1947) – усі спричинилися до руйнування неповторної «спадщини цілинного українського світу» (Юрій Шевельов). Політичні акції різного масштабу і сили стали екзистенційно-травматичними викликами «великої доби», які, на думку Романа Кирчіва, *«глибоко проникли в найширші верстви українського суспільства, позначилися в його свідомості і діях»* [9, с. 74], а також посутньо вплинули на українську історичну культуру й мислення, знайшовши широке відображення і в його мистецькому складнику, зокрема в усній народній творчості, яку було влучно означено як фольклор «серед катастрофи воєн і переворотів».

«Червоне століття» увійшло у світову історію як один з найважливіх емоційних актів, коли «щоденна трагедія мільйонів людських існувань» (Чеслав Мілош) була викликана запеклою боротьбою між імперіями, що вже у ХІХ ст. були переважно

колоніальними не стільки в економічному сенсі, скільки у духовному [16, с. 28–33]. Велика частина з набутого європейцями трагічного досвіду нищівних світових війн і тягар кризового стану буття припали на долю і свідомість українського народу. Сьогодні у час кристалізації постколоніального і постмодерного громадянського суспільства, у викликах російсько-української «гібридної» війни існує потреба поглянути на національний фольклор під кутом зору його продуктивного когнітивного значення, який у значущих словах відображає досвід цілого народу. І хоча слова, як міркував Еріх Фромм, це тільки «посудини, перенаповнені переживаннями; вони лише вказують на досвід, але не є досвідом» [17, с. 100], однак вивчення їх найважливіших семантичних полів у структурі давніх і сучасних фольклорних текстів, дослідження найбільше повторюваних форм і художньо-зображальних засобів відтворення історичної дійсності крізь призму людини, яку неможливо збагнути поза її мовою, психікою, поведінкою, колективним життям, залишається надалі *актуальним*.

Фольклор будь-якого народу є оригінальною моделлю і типом культури, а культура – це передусім комунікація, яка «трансформує історичний досвід у ознаменування цінностей життя, творчості духу, у символічний лад спілкування, соціальних значень, вірувань та ідеалів» [11, с. 301]. Фольклор – це також почуття і їх передання засобами мови, а почуття – це здатність людини сприймати і пізнавати навколишній світ, усвідомлювати його цінності, а також емоції, що притаманні тільки людині, яка через них виявляє своє ставлення до дійсності, до особистого і колективного співжиття. Тому *метою статті* є виявлення складових елементів вербального коду, за допомогою якого українське суспільство змальовує багатобарвну панораму емоційного сприйняття важкого часу, позначеного падінням імперій, неокolonіалізмом, героїчними перемогами у національно-визвольних змаганнях першої половини ХХ ст. та гіркими втратами.

Джерелом дослідження стали особливі тексти, які народилися з духовної природи людини, яка відчуває, а отже, не навидить і любить, шанує і боїться, застерігає і пам'ятає. Історичний необрядовий фольклор – це динамічна система культури, яка дуже оперативно реагує на суспільні процеси, на зміни в мисленні, переживаннях і настроях багатьох людей. Будучи глибоко традиційним, він сам зазнає посутніх змін, що потребують постійного вивчення і нових методологічних підходів. Сучасна народна творчість – це переважно усний спосіб позначування, збереження і передання з покоління в покоління, від однієї генерації і суспільно-вікової групи до іншої важливої національно маркованої інформації. Унаслідок багатовікової традиції творення фольклору, що перейшов три фази розвитку від «архаїчного» та «класичного» до «постфольклорного» типу, виробилися *фольклорні концепти* (за нашим визначенням, це стійка одиниця ментальних та психологічних ресурсів фольклорної свідомості, словесно виражена через ядерне слово та низку інших структурно-семантичних форм (мотив, образ, формула), яка дає змогу виявляти різні виміри життєвого досвіду: мовний, естетичний, чуттєвий, релігійний, гендерний). Концепти функціонують як інструмент фольклорної мови, входячи у структуру повторюваних та наслідуваних *етноконстант*, які втілюються у текстах на різних рівнях: вербальному, музичному, акціональному, предметному [4, с. 311]. У них акумулюються загальні народні знання не тільки про норми і раціональність упорядкованого життя, але й про виживання людини в деструктивному світі. Реальність його в українському соціумі упродовж майже столітнього періоду визначалася умовами межового буття в тоталітарній сталінській державі, що прагнула знищити в людині людину, а в думках – відвагу мислення національними категоріями.

Фольклористичний підхід до трудної історії, до знакових виявів народної психології та особливостей українського менталітету дасть змогу з-поміж інших способів прогнозу-

вати динамічні процеси духовної та психологічної сумісності чи антагоністичності людей. Фольклорні твори, які наділені виразною історичною домінантою, представляють специфіку колективного відображення суспільної та індивідуальної дійсності, у якій проявляються сформовані національні символи, соціокультурні стереотипи щодо «чужих» чи «інших», повторювані «звички свідомості», притаманні людям певних соціальних чи етнічних груп.

У царині вивчення українського давнього фольклору, його героїчного епосу, що найбільше відображає драматизм історичного буття етносу і людини, в історії вже багато зроблено. Починаючи від класичних концепцій М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка аж до нових розвідок і монографій ХХ–ХХІ ст., у яких предметом наукових обсервацій є динаміка епічних матриць та «постійних знаків свідомості» (В. Буряк), досліджуваних у складній системі стадіальних змін фольклорної традиції.

Українська фольклористика сьогодні поповнює фонди першоджерел, зокрема усноісторичного характеру з періоду Великої війни [3, с. 520–702], а також збагачується низкою досліджень, об'єктивний культурно-історичний, антропологічний погляд яких стосується періоду і Першої, і Другої світових війн [13; 9; 20, 6, с. 139–140]. Найбільш цінними зразками польових матеріалів є фольклорна проза воєнного часу (легенди, історичні, есхатологічні оповідання, оповідання у формі меморатів, хронікатів; перекази, чутки, приповідки), рідкісні архівні зібрання віршованих листів та щоденників. У сукупності вони уможливають глибше розуміння пісенних текстів, представлених ліро-епічними (співанки-хроніки, балади) та сатиричними творами (приспівки, частівки). Різні жанри фольклору були запотребовані не тільки в чоловічій військовій аудиторії, але й у цивільних носіїв усної традиції, особливо в жіноцтва. Як показує наш польовий досвід, сьогодні такі тексти функціонують в репертуарі оповідачок дуже літнього віку, чий спо-

гади чи найбільш пам'ятні історичні пісні мають художньо-композиційні особливості, які демонструють іманентні риси жіночого типу інформації, на які впливають особливості психіки, пам'яті та життєвого досвіду [10, с. 39; 12, с. 451–452].

Записи з часу окупації, перших повоєнних років, а також тексти, які функціонують нині як історичні перекази, омовлюють типові сюжети війн ХХ ст.: Першої світової («австрійська», «ніколаєвська»), громадянської чи визвольної («гражданська», «махновська», «з денікінцями»), Другої світової («німецька», «з совітами»). Але в усіх групах спостерігаємо три спільні мотиви, які можуть бути складовими частинами відповідних концептів: *біль, виживання, боротьба*. У змісті прозових творів з особливою емоційною гостротою змальовані драматичні епізоди складних умов життя у сильно зміненому просторі та смерті на лінії фронту. Ліро-епічні мотиви сирітства, фізичного і духовного страждання поневолених, задіяні у сюжетах оповідей та переказів про знищення церковних образів та житла, про сексуальні домагання тощо, стали каноном воєнного насильства, що нерідко актуалізується через порівняння із добою монголо-татарського іга, у чому помітна фольклорна типологія: «А за тої війни [Першої світової – О. К.] насилували нашу челядь, як татари» (із зап. О. Кузьменко 3 липня 2018 р. у с. Вижній Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. від Малкович (Негрич) Анни Дмитрівни, 1936 р. нар.).

На основі структурно-семантичного, історико-типологічного, мотивемного аналізу українських фольклорних текстів різних жанрів про війну ми виокремили 12 найактивніших фольклорних концептів. Вони вкладаються у чотири структурно-семантичні групи: 1) *універсально-екзистенційні*: війна, життя / смерть, віра (молитва); 2) *емотивні*: страх, туга, сум / радість; 3) *персонажні*: мати / ворог; 4) *просторові*: дім (хата – село – церква), могила, неволя, батьківщина (Україна). З огляду на обмежений обсяг статті розглянемо кілька найважливіших.

Одним із головних у парадигмі фольклорних концептів, які формують лексикон війни, є концепт «**смерть**». У людському існуванні, яке визначається через спосіб, відчуття, якість життя, поняття *смерть* є ключовим компонентом, культурною універсалиєю, яка впливає на сенсовність та цінність суспільного та індивідуального буття. Розуміння, кодифікування, трактування смерті – серед генеральних питань у конструюванні всіх національних культур. Як явище антропокосму смерть є головним концептом традиційної картини світу, що протиставлений поняттям «народження» і «життя». На основі аналізу фольклорних творів різних жанрів, часу виникнення та фіксації ми з'ясували, що існують три рівні семантичної парадигми фольклорного концепту «смерть»: *фатальна, тотальна, героїчна*. Вони зумовлені особливостями суспільно-історичного періоду першої половини ХХ ст., що представлені масовими виявами трагічного повсякдення двох світових війн, насильством колективізації та жакливого сталінський терору. Цей історичний відрізок кодований у новочасному фольклорі як час відчайдушної боротьби людей за життя, коли гостро поставало філософське питання про «буття» і «небуття», й очевидною стала амбівалентність ситуації «живий» – «мертвий». Через сумніви і страх, приниження і голод, душевний і фізичний біль, на противагу яким виявлялися сміливість і героїзм, людина постійно перебувала в пограничному стані. Перелічені чинники закріпили в українській фольклорній картині складне поєднання значень образу смерті. Він полягає у постійному динамічному русі між індивідуальною та колективною формою її представлення у фольклорній свідомості та мові (через символічні образи вісників смерті (*кінь, ворон*) чи інших маркерів: пролитої *крові*, самотньої *могили* чи *ями* смерті, вкритої трупами *землі*; розірваного чи лежачого *тіла*, розкиданих *костей*; через метафори (смерть = *одруження, сон, біль*).

Головні параметри цього концепту показують, що *фатальна* смерть кодується у фольклорних творах ХХ ст. через озна-

ки «грішна», «неправильна», «нагла», «без похорону», у формулах («ані трумни, ані ями», «Бог кулі носить»). Тотальна смерть відповідно передається семами «страшна», «нелюдська», «без могили». Вони розкриваються у вузлових мотивах: «убивства», «довічної розлуки», «самотності», «передбачення загибелі», «гниття», «лежання». На противагу цим двом типам *героїчна* смерть у фольклорі, що висвітлює тему українських національно-визвольних змагань (стрілецький чин, повстанський рух опору) та нової російсько-української війни, оцінюється вищою міркою осмисленого буття людини і сприймається як посвята-жертва. Найпоширенішим способом її вербалізації є стійкий фольклорний мотив «герой гине у бою», що зображає героїчну смерть без страху, виправданою та національно зорієнтованою.

Мотиви смерті героя корелюють із концептом «**ворог**» та опозицією «добро / зло». Остання проявляється через поняття *ворожого*, яке є антиномією до поняття *материнство*, що, своєю чергою, лежить в основі семантики дуже вагомого фольклорного образу *мати*. Унаслідок специфіки розвитку фольклорної традиції у ХХ ст. концепт «ворог» значно розширив парадигму значень за рахунок ідеологічно маркованих образів «відвага», «віра» і «любов». Його ядерні ознаки втілює низка типологічно спільних з героїчним епосом мотивем: «випробування», «покара», «загибель», – а в структурі з'явився комплекс нових сюжетотворчих мотивів-ситуацій, де суб'єктом став один із численних етнонімів чи політонімів. Ключовими діями ворога, який визначає траєкторію руху героя-вояка (австрійського жовніра, січового стрільця, січовика, повстанця-партизана) чи героя-цивільного (невільника-остарбайтерка, виселенець, мати, батько, дівчина), є перелік стереотипних предикатів: *нападає, грабує, спалює, ув'язнює, катує, насилує, убиває* (вішає, розстрілює), *переслідує, обдурує, зраджує, втікає*. Вербалізація концепту відбувається також через традиційні формули: давні (у формі замовляння, прокляття), коло-

ристичної символіки («червоні кати», «чорні круки», «чорна рубаха»), порівнянь (як звірі, як собаки, як круки, як свині) і нові константи. Серед останніх переважають атрибутивні дво-члени, опорним словом яких є постійні та метафоричні епітети («страшний», «дикий», «підлий», «проклятий», «лютий», «скажений», «кровопивця», «людодід»), що можуть сполучатися з різними соціонімами, етніонімами, політонімами, які позначають ворога-загарбника (більше про це [12, с. 330–383]).

Указані рівні поетичної структури і парадигматики значного корпусу творів різних жанрів відображають комплексне бачення дуже складних, часом суперечливих і болючих аспектів життєвого досвіду суб'єкта, а через нього і колективу, у взаєминах з представниками різних окупаційних режимів ХХ ст. Важливою рисою глибинного логіко-семантичного рівня фольклорної картини світу першої половини ХХ ст. є динаміка змін в онтології образу ворога-загарбника. Вона полягає у поступовому зміщенні семантичної домінанти від міфологічного *ворога-звіра* на *ворога-людину*, у межах універсальних бінарних опозицій «зло – добро», «життя – смерть». Цей підхід впливає на національну специфіку концепту, що об'єктивується через культурну опозицію «людина – нелюд», завдяки якій вибудовується сучасне розуміння «зовнішнього» ворога й людиноцентрична інтерпретація історичних подій. Це підтверджують і нещодавні публікації документальних текстів (скажімо, збірник «Бути людиною», Київ, 2019), в основі яких саме усні оповіді та родинні перекази про виявлене під час Другої світової війни взаємне милосердя і любов до ближнього, що перемагають ненависть і засліплення помстою [4].

Найчастіше антагоніст співвідноситься з образом «москаля», який є однією з найвиразніших етико-естетичних домінант історичної пам'яті про «зовнішнього» і «внутрішнього» ворога одночасно. Він входить у ядро структури фольклорного концепту, складниками семантичної парадигми якого є

й інші етнообрази, а саме: поляк-лях, мадяр-гонвед, німець-фашист. Через «москаля» оприявнюється колективний досвід драматичної екзистенції українського народу, що в ситуації нової російсько-української війни набуває ваги та науково-дослідницької актуальності.

Буття української нації наших днів перебуває в атмосфері значних емоційних потрясінь, зумовлених нестабільністю політичних процесів, економічною кризою і постмайданівською напруженістю. У визвольній війні, що триває, оприявнилися як потворні елементи збройних конфліктів (невпізнані тіла солдат, безіменні братські могили, катування полонених, зрада, «вічна травма» убивства людини), так і героїчні вияви людського духу – бойова відвага, подоланий страх, воєнне побратимство, вірність присязі, ідейна переконаність, взаємопорятунок. Бойові щоденники (наприклад, П. Солтиса «370 днів у камуфляжі (записки артилериста)», Острог, 2018), репортерські відомості, художня література на основі пережитого (В. Запека «Цуцик: антивоєнний роман», Житомир, 2019), щирі історії бійців АТО, добровольців з батальйонів «Азов», «Айдар», «Донбас», волонтерів (у 3-х т. «Слово про війну: збірник оповідань», за ред. В. Піддубного, Житомир, 2018–2019), а також записані фахівцями-етнологами усні оповіді про «наших» у «сепарів» та меморати про поховання селянами безіменних солдатських трупів [7, с. 230], пісні про воїнів АТО [15] – усі ці дуже різноманітні тексти спільні у тому, що знову вивели на кін постмодерного світу філософсько-культурологічну проблему екзистенційної *неволі* людини, увиразнили таємниці визначеності її *долі* та заявили про сили фізично-духовної *свободи* й національного *гарту* українців.

Фольклорні концепти «воля», «неволя», «доля» у творах, присвячених подіям двох світових війн ХХ ст., презентують широке смислове поле. Дуже важливим є концепт «**неволі**», у якому емоційний складник трагічного насильства над людиною, утілений в образах військовополонених (жовніра, сі-

чового стрільця, солдата Червоної армії, партизана з УПА) та трудових невільників (остарбайтери, бауденісти), превалює. Ядерне слово «неволя» у текстах пісень, віршованих листів, поезій та приказок пов'язаний з атрибутами, які є постійними епітетами фольклорного словника: *чужа, далека, тяжка, німецька, проклята*. Ліричний герой у структурі тексту перебуває у площині відкритого простору і односпрямованого руху, бо він «попав» «у неволю», його насильно «беруть», туди «ведуть» чи «везуть». Імпліцитно семантика неволі як «чужого» передається через давню формулу «чужа сторона» та нові двочлени: «чужа дальня сторона», «германські лагерь». Неволя вербалізується через образи різного семантико-структурного рівня: *міфологічні образи* (долі, горя, пташки-вісниці); *метафоричні образи* (буйного вітру, зів'ялої трави, пролитих сліз); *просторові образи* негативної семантики (за горою, край вікна), обмеження свободи і місце смерті (колючий дріт), а головню амбівалентного значення (*ліс, дорога*), які є одночасно шляхом в неволю і визволенням з неї, локусами порятунку, тобто життя героя, але часто і його смерті (партизана). Значиму роль у відтворенні семантики неволі відіграють *темпоральні образи*, які вказують на її позачасовий вимір.

Концептуалізація поняття неволі пов'язане з перевагою мотивів психологічного ряду, де суб'єкт *плаче, сумує, мучиться, голодує, згадує, тужить, мовчить, страждає*, через які передаються сенси правдивої духовної сили та ідея моральності. Етнокультурний концепт «неволя» в українському фольклорі вступає у тісні асоціативні зв'язки із такими провідними онтологічними поняттями, як *воля-свобода, самотність, сум, віра, пам'ять, доля*, що формують самостійні концептуальні поля. Найважливішим є те, що з допомогою згаданого концепту кодуються особливості національної ідентичності українців, закорінених у материзну «свого» світу і спогади про незабутню «веселу хату», де **дім** (що є самостійним концептом) стає сакралізованим об'єктом, антисвітом неволі.

У наративних фольклорних текстах про світові війни, про колективізацію постійною є ностальгійна тема «втрати» дому (мотиви «евакуйоване село», «спалене село») та цілості родини як символічного вираження дому (мотиви смерті батька, дочки-остарбайтерки, сина-стрільця, січовика, брата-повстанця), що утвердилася як змістова універсалія колективного досвіду війни [12, с. 500–524]. Вони залишили в душах людей сліди спустошення, бо у щоденній боротьбі за виживання, як справедливо помітив німецький історик Йорг Баберовскі, «втрачало силу переконання, що людина людині друг, складалися відносини, які вели до підступності. Людину було зведено до жалюгідного існування, яке трималося на щоденному приниженні інших» [1, с. 45]. Саме тому, вважаємо, що образи *родини, рідної хати* (як еквіваленти концепту «дім») та *України* мають особливе значення для українського фольклору. Вони є епіцентрами в орбіті буття героя / героїні у часи різких суспільних змін та метаморфоз. Адже кріпили його внутрішню свободу у неволі, зберігали людську гідність, визначали мету жертвовної смерті у пограничній ситуації.

Аналіз текстів українського фольклору, що виникли та функціонували в епоху війн виняткового масштабу та впливу, показав, що через вербальні ресурси усної традиції (у таких концептах як «молитва», «мати», «туга», «село», «церква») передаються засадничі цінності етнокультури. Як оригінальний пласт народної творчості він є джерелом для різних дослідників, особливо зарубіжних, які вивчатимуть роль фольклору в становленні сучасної української національної свідомості, оскільки в ньому кодовано глибинний зміст духовної екзистенції пересічної людини та її бачення світу, в образі якого відчутний постійний конфлікт між фатально-печальним та дієво-активним початками. Виразним у фольклорі є голос протесту та осуду загарбницьких у своїй суті світових війн, а також спричинених ними голодоморів, депортацій, які стали чинниками трансформації традиції [12, с. 65–75]. Через них

відбулося прискорене руйнування селянського укладу життя етнічних спільнот, що вплинуло на місце, статус і редукцію багатьох національних мов, зокрема української. Через фольклорні тексти пасивного та активного репертуарного фонду оприявнюються деструктивні зміни колективної пам'яті, зокрема послаблення прив'язаності індивідів до локальної (малої) батьківщини, що виявляється сьогодні в новій хвилі міграційних процесів, які завершуються еміграцією. Тому ще раз наголосимо на написаному раніше Мартіном Гайдеггером про важливі культурно-історичні зміни та явища, які лежать в антропологічній концепції взаємозв'язку мови і буття людини. Німецький екзистенціаліст у самий розпал «холодної війни» застерігав, що під загрозою перебуває укоріненість сьогоднішньої людини, що «втрата коренів викликана не тільки зовнішніми обставинами і долею <...>, а виходить від самого духу віку, в якому ми народжені» [18, с. 106].

Індивідуальне бачення ролі особистостей в історії держави та колективне відображення минулих подій саме у площині фольклорних текстів та усних спогадів періоду двох світових війн можуть указати на характерні риси та динаміку сучасних соціокультурних процесів, пояснити причину глобалізаційних впливів. Водночас такі тексти є своєрідним ідентифікаційним маркером, функцією якого є допомогти встановити комунікативні зв'язки в межах різних спільнот, які іменують себе «ветеран», «повстанець», «переселенець», «остарбайтер», «зв'язкова», «депортований» тощо. Для більшості з наших виконавців, як засвідчили багатогодинні розмови з ними, оповіді про далеке і недалеко драматичне історичне минуле, вплетені як фрагменти автобіографій чи трагічних історій про родичів, сусідів, знайомих, були й залишаються найголовнішими подіями всього життя. Таким, скажімо, є усний наратив 95-річної гуцулки Ганни Урбанович, яка прожила дуже важке життя: дівчиною пішла зв'язковою в УПА під псевдо «Дзвінка», була заарештована й заслана на Сибір у Тамбовську обл.,

де втратила єдину свою маленьку донечку Наталку, згодом потрапила туди ще раз після втечі. В одній з частин оповіді, де вона інтерпретує сучасні політичні події, з'являється художнє представлення апокаліптичної картини знелюдненого світу, своєрідне «есхатологічне очікування», що пов'язане саме із новою війною та мотивом Божої карі:

«Нема нікого! Церкві порожні – хоть молоті! <...> Отаке си типер творит. То не буде добре, то кончина. Всьо! То Бог не може терпіти. Аді, всекі граді, всекі б́ури, сніг. Всьо біда. Вже і Бог карає. І та війна там. Коби вже кілко ж́ила, би-м віділа, як скінчит війна» (запис і розшифр. О. Кузьменко 4 липня 2018 р. у с. Баня-Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. від Урбанович (Перцович) Ганни Дмитрівни, 1923 р. нар. у с. Вижній Березів).

Від цієї ж оповідачки, напрочуд оптимістичної і сильної духом жінки, ми записали переказ про час повстанської визвольної боротьби на Гуцульщині, де в період зими 1944–1945 років постала непідконтрольна советській владі та НКВД територія, що дістала назву «повстанська столиця» чи Космацька Республіка. Деякі епізоди з минулої історії збройної діяльності 19 сотень УПА, що дислокувалися у с. Космач, й сюжетотворчі мотиви нагадують сучасні події першого року війни на Сході України. Проілюструємо текст переказу, який ми умовно назвали «Сон матері», що є цікавим і з фольклористичного погляду (варіативність мотивів «віщий сон», «мати шукає убитого сина» (колядковий варіант «Богородиця шукає Ісуса», баладний – «мати шукає стрільця»); амбівалентність образу ворога *підступний / людяний*), і з соціокультурного (мотивема «зрада» виражена двома сюжетними лініями: «молодий зраджує запрошених на своє весілля» і «помічниця ворога (більшовиків) допомагає матері віднайти убитого сина (партизана-бандерівця»):

«Тотó большевики́ захáпували тр́упів. Як убивáли, забира́ли тр́упи. Там ма́ли, аді, коло рікі́ (*показує*), скида́ли в яму. В ямі́. Та один хлóпец наш. Убі́ли.

Було весіле. Та й були партизани [бійці УПА – О. К.] на весілю. Пішли на весіле хлопці погуляти. А там підвели [зрадили – О. К.]. Такі той ... кнезь *(на руку був він з ними [більшовиками – О. К.]. З Березова, «Зойчин» називав сі)*. То того хлопце... тих двох хлопців, що їх на весілю вбили та й большевики захапали. Та й коло ріки в Яблуніві була яма. І в ту яму їх там кинули. *І там ще були трупи, не лиш вони.*

А була вижноберезівська жінка *(молода така, молода дуже, що у большевиків вона була. З большевиками то в Яблуніві, але там була)*. А це [друга] жінка, мама цього хлопця, підійшла тоту та й та справила [показала – О. К.] де він, де його кинули. А це поїхала мама та й ще з однов поїхали вночі та й того трупа свого вкрали. І перед тим снить сі їй, що каже цей, що разом вони вбиті: «Як будете забира́ти свого, возмі́т і мене ... відти».

Вони ту яму відгреблі *(бо то трохи було так)*, а той верхний, а її спідний. Вни не берут цього, вони цього відкинули, а свого на фіру – та й додому. *Якоїсь там солومی, що ніби солому везут.* Та й привезли додому.

А того не взели хлопця, що просів сі у сні, просів сі «би-сти й мене взели». Та й такé» (запис та розшифр. О. Кузьменко 4 липня 2018 р. у с. Баня-Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. від Урбанович (Перцович) Ганни Дмитрівни, 1923 р. нар. у с. Вижній Березів).

З цієї «жіночої» історії, яка не виявляє жодних вербальних компонентів емоцій, постає строго епічна картина повсякдення війни, де реалістичний компонент. У словах іншої нашої оповідачки із с. Баня Березів Ірини Симчич, 1930 р. нар., дружини повстанця Івана Симчича-«Байди», війна ототожнюється із образом «біди», що виражається через сентенцію: «Така біда, що гіршої не може бути». Про жорстоку філософію причин масових збройних конфліктів йдеться у свідченнях вже з Першої світової, яка розпочала епоху тотальних війн та геополітичних розламі́в:

*«Багато з війни, горя і розрухи склали собі маєтки, інші беруть, що можуть, і всі живуть не так, як видається це з віддалі. На війні недобре, та й уся справа її прикра й недолуга. Життя коротке і люди намарне гризуть один одного»*² (із листа солдата царсько-російської армії, надісланого 9 березня (!) 1915 р. з фронту в Харків) [2, с. 680].

Нині переживаємо нові суспільні кризи й зростаюче число учасників неоголошеної російсько-української війни, яка принесла нові драми й трагедії. За своєю злочинною суттю вона є такою ж, як і будь-яка інша, що *«позбавляє людину її первинної миролюбної сутності. Ламає її духовний стрижень, шокує насильством і витягує тваринний бік назовні. Вреши, вона дає прихованому в людині злу владу, а душевно викривленим і геть хворим цілковиту свободу»* [13, с. 98]. Але попри її неunikну даність нова війна породжує творчість і свій фольклор. Він побутує поки що у формі «історій з АТО», бардівських пісень, які входять в усну традицію переказування та фольклоризації. Серед них сюжети із типово фольклорними мотивами чудесного порятунку бійця з допомогою рятівної материнської молитви, важкого полону, героїчної смерті під спів гімну України. В оповідях, віршах і піснях, які постають сьогодні, актуалізуються традиційні образи, художні прийоми ідеалізації воїна (польового командира) та негативного змалювання жорстокого і підступного ворога. Так виявляється світоглядний потенціал фольклору, особливо наративних жанрів, для яких, як слушно зазначила українська професорка Софія Грица, притаманний культурно-історичний вимір. Цей аспект тяглості усної оповідної традиції в урбанізованому суспільстві, де *«друкована культура пригнічує усну культуру»* (Маршалл Мак-Люен), рівночасно як і проблематика фольклоризації історії про Майдан-2014 чи російсько-українську «гібридну» війну на початку XXI ст. є предметом для майбутніх міждисциплінарних досліджень.

Взаємозв'язок усної історії та фольклористики, з погляду відомого польського ученого Єжи Бартмінського – гарячого

поборника прав фольклористики та її збереження у європейській науковій спільноті [2], відбувається на платформі спільної концептуальної бази й методів збору даних. Вона виходить із антропологічної теорії усної комунікації, дискурсу і трактування площини тексту [19, с. 13]. Самодіяльні пісні, усні оповіді та перекази про війни – це ті тексти, які відображають цінність усної культури, що є об'єктом у дослідницькому полі інших гуманітарних дисциплін. Адже всесторонньо вивчаючи те, що створено й прийнято колективом в умовах драматичного буття, ми розкриваємо важливі грані феномену людини, яка є «предметом пізнання» і через яку, як вважав відомий філософ і теолог П'єр Тейяр де Шарден, «доступна тканина універсуму».

ПРИМІТКИ

¹ В основі статті – доповідь, виголошена авторкою на IX Міжнародному конгресі українців у Києві 26 червня 2018 р.

² В оригіналі – російською мовою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / пер. з німецької О. Маєвський. Київ : К.І.С., 2007. 245 с.
2. Вахніна Л. К. Діалог про сучасну фольклористику з професором Єжи Бартмінським. *Слов'янський світ*. 2016. Вип. 15. С. 252–263.
3. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. Кн. 2 : Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відпов. ред. О. П. Реєнт ; ав. кол.: Ю. В. Берестень та ін. Київ : КЛІО, 2015. 800 с.
4. Гацак В. Этнопоэтические константы в фольклоре: уровни, изоглосы, «мультимедийные формы (на славянском и неславянском материале). *Литература, культура и фольклор славянских народов: XIII Международный съезд славистов* (Любляна, 2003 г.). Москва, 2002. С. 311–324.

5. Бути людиною: Друга світова війна в сучасній документальній прозі / упоряд. Ю. Бедрика та Л. Харченко. Київ : Легенда, 2019. 264 с.
6. Гримич М. Антропологія війни. Case study: дивізія «Галичина». Київ : Дуліби, 2017. 256 с.
7. Гуманітарні виклики та соціальні наслідки військових дій на Сході України: матеріали Круглого столу / м. Київ, ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 22 вересня 2015 року ; [голов. ред. Г. Скрипник]. Київ, 2015. 276 с.
8. Жулинський М. Моя Друга світова: роман-хроніка в голосах. Київ : Український пріоритет, 2017. 416 с.
9. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2010. 533 с.
10. Кісь О. Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.
11. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. 367 с.
12. Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с., 16 іл.
13. Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2009. 295 с.
14. Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі і мистецтві / пер. з фінськ. Львів : Вид-во Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2015. 288 с.
15. Нашим хлопцям. Збірник пісень про воїнів і для воїнів АТО / упоряд. І. Васильків. Львів : ФОП Корпан Б. І., 2015. 72 с.
16. Попович М. Червоне століття. Київ : АртЕк, 2005. 888 с.
17. Фромм Е. Мати чи бути? / пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Український письменник, 2014. 222 с.
18. Хайдеггер М. Разговор на просёлочной дороге. Избранные статьи позднего периода творчества. Москва : Высшая школа, 1991. 192 с.
19. Bartmiński J. Historia mówiona – interdyscyplinarna i wieloaspektowa. *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych* / red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumiło, J. Kłapcia. Lublin : Wyd-wo Un-tu M. Curie-Skłodowskiej, 2014. S. 283–297.
20. Kuzmenko O. Poetics of Dramatic Existence in the Folk Prose about World War I: Local Folklore or/and Mechanism of Collective Structuring of Experience. *Studia Methodologica*. Issue 41, Summer 2015. P. 85–92.

REFERENCES

1. BABEROWSKI, Jörg. *The Red Terror. The History of Stalinism*. Translated from the German by Oleh MAYEVSKYI. Kyiv: K.I.S., 2007, 245 pp. [in Ukrainian].
2. VAKHNINA, Larysa. A Dialogue on Modern Folklore Studies with Professor Jerzy Bartmiński. In: Hanna SKRYPNYK ed.inchief, *The Slavic World*. Kyiv: Maksym Rylskyi IASFE, 2016, iss. 15, pp. 252–263 [in Ukrainian].
3. SMOLIY, Valeriy (editorial board's chair), Oleksandr REYENT (managing editor), Oleksandr LYSENKO (deputy managing editor), Yuriy BERESTEN et al (composite author). *The Great War of 1914–1918 and Ukraine: in Two Books*. NAS of Ukraine's Institute of History of Ukraine. Kyiv: CLIO, 2015, vol. 2: *In the Language of Documents and Evidences*, 800 pp. [in Ukrainian].
4. GATSAK, Viktor. Ethno-Poetic Constants in Folklore: Levels, Isoglosses, Multimedia Forms (Based on Slavonic and Non-Slavonic Materials). In: Lidiya SAZONOVA, compiler, *Literature, Culture and Folklore of Slavonic Peoples: XIIIth International Congress of Slavists (Ljubljana, 2003)*. Moscow: Alexei Gorky Institute of World Literature of the RAS, 2002, pp. 311–324 [in Russian].
5. BEDRYK, Yuriy, Lesia KHARCHENKO (compilers). *Being Human: World War II in Contemporary Documentary Prose*. Kyiv: Legend, 2019, 264 pp. [in Ukrainian].
6. HRYMYCH, Maryna. *The Anthropology of War. Case study: the Galician Division*. Kyiv: Dulebes, 2017, 256 pp. [in Ukrainian].
7. SKRYPNYK, Hanna (ed.). *Humanitarian Challenges and Social Consequences of the Hostilities in East Ukraine: Roundtable Proceedings* (Kyiv, M. Rylskyi IASFE of NAS of Ukraine, September 22, 2015) Kyiv: M. Rylskyi IASFE, 2015, 276 pp. [in Ukrainian].
8. ZHULYNSKYI, Mykola. *My Personal World War II: A Novel-Chronicle in Voices*. Kyiv: Ukrainian Priority, 2017, 416 pp. [in Ukrainian].
9. KYRCHIV, Roman. *The Twentieth Century in Ukrainian Folklore*. Lviv: Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, 2010, 533 pp. [in Ukrainian].
10. KIS, Oksana. *Ukrainian Women in the GULAG: Surviving Means Winning*. Lviv: Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, 2017, 288 pp. [in Ukrainian].
11. KRYMSKYI, Serhiy. *Under the Signature of Sophia*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2008, 367 pp. [in Ukrainian].
12. KUZMENKO, Oksana. *Dramatic Human Existence in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of the Expression (Period of WWI and WWII)*. Lviv: Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, 2018, 728 pp. [in Ukrainian].

13. KUZMENKO, Oksana. *Riflemen's Songs: Folklorism, Folklorization, and Folkloric Nature*. Lviv: Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, 2009, 295 pp. [in Ukrainian].

14. KUNNAS, Tarmo. *Evil. Revealing the Essence of Evil in Literature and Art*. Translated from the Finnish by Iryna MALEVYCH and Yuliya STOYANOVSKA. Lviv: Anetta Antonenko Publishers; Kyiv: Nike-Centre Publishing House, 2015, 288 pp. [in Ukrainian].

15. VASYLKIV, I. (compiler). *To Our Guys. A Collection of Songs about Soldiers and for Soldiers of the ATO*. Lviv: Korpan B. I. Natural Person – Business Entity, 2015, 72 pp. [in Ukrainian].

16. POPOVYCH, Myroslav. *The Red Century*. Kyiv: ArtEk, 2005, 888 pp. [in Ukrainian].

17. FROMM, Erich. *To Have or to Be?* Translated from the German by Olha MYKHAYLOVA and Andriy BURIK. 2nd edition. Kyiv: Ukrainian Writer, 2014, 222 pp. [in Ukrainian].

18. HEIDEGGER, Martin. *A Conversation on a Country Road. Selected Articles of the Latter Period*. Moscow: Higher School, 1991, 192 pp. [in Russian].

19. BARTMIŃSKI, Jerzy. Historia mówiona – interdyscyplinarna i wieloaspektowa [Interdisciplinary and Multi-Aspectual Oral History]. In: Stanisława NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, Joanna SZADURA, Mirosław SZUMIŁO, Janusz KŁAPEĆ, eds., *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych* [Oral History in the Light of the Humanities and Social Sciences]. Lublin: Maria Curie-Skłodowska University, 2014, pp. 283–297 [in Polish].

20. KUZMENKO, Oksana. Poetics of Dramatic Existence in the Folk Prose about World War I: Local Folklore or/and Mechanism of Collective Structuring of Experience. In: Oksana LABASHCHUK, Oleh LESHCHAK, eds., *Studia Methodologica*. Ternopil: Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, 2015, iss. 41, summer, pp. 85–92 [in English].

SUMMARY

The article presents the results of complexly researching the Ukrainian folklore on the First and Second World Wars. The research was carried out based on analysing texts of numerous sources. The main material is represented by folklore and folklorized texts of various song and prose genres recorded by the authoress in western and central regions of Ukraine during the 2001–2018 field expeditions.

The authoress concentrates her attention on identifying the key semi-otically charged words in different generic and thematic groups of texts. These words are a verbal expression of the corresponding folkloric concepts functioning as an instrument of folklore language. They belong to the structure of reoccurring and copied ethnical constants. Since the analysed texts have their component of historical content, they also manifest the specifics of collective and historical memory maintaining the already formed national symbols, social and cultural stereotypes of *alien/own*, and *others*.

It is emphasized in the article that wartime folkloric prose (legends, historical and eschatological stories, stories in the *memorate* and *chronicate* formats; traditional stories, gossips, embellishments), as well as rare collections of letters expressed in verse, and diaries, – all this makes valuable samples of the field materials. Taken together, they enable us to understand the symbolism of song texts, as well as help to distinguish concepts, to trace the multiple levels of their semantic fields.

Records from the time of occupation, the first postwar years, as well as the texts functioning today as historical stories, have various storylines depicting the main twentieth-century war events: WWI, the Civil War, or WWII. Yet, in all groups, one can notice shared *motivemes* contributing to such constant concepts as *pain, survival, and struggle*.

It is noted that the creative products, which appeared because of the dramatic events of the twentieth century, have enriched the Ukrainian folklore's poetic system with new semantic connotations. The authoress identifies 12 most active universal and existential, emotive, person-age and space related folkloric concepts. The article provides a detailed analysis of only some of them, namely: *death, enemy, captivity, and home*. The authoress concludes that an important feature of the deep logical and semantic level of the XXthcentury folk world outlook is the dynamics of changes in the ontology of the *enemy-invader* image. It consists in a gradual shift of the semantic dominant from mythological *enemy-beast* to *enemy-human*, within the framework of universal binary oppositions: *evil-good* and *life-death*. This approach influences the national specifics of the concept objectivized via the cultural opposition *humane – inhumane* that contributes to the construction of the modern understanding of *external enemy* and human-centred interpretation of historical events. This is supported by the recent publication of documentary texts, such as

the novel-chronicle *My Personal World War II* (2017) by Mykola Zhulynskyi, or a collection of narratives *Being Human* (2019) – both based on recorded narratives being generated from the realm of traditional oral-narrative repertoire of *memorates* and family stories. The content of these works gives rise to the idea of mercy and love for the neighbour, which overcome blind hatred and revenge produced by WWII circumstances. The authoress provides an oral story *Mother's Dream*, recorded in Ivano-Frankivsk Region in 2018. The tragic fact from the history of the UIA liberation struggle in the territory of Western Ukraine echoes with the folkloric plots implementing the *mother-seeking-her-killed-son* motif (*The Mother of God is Seeking Jesus* in carol songs, *Mother is Seeking Her Son* in a riflemen's ballad about Kruty). The realistic component makes the social and cultural aspect of the *betrayal* motif more vivid: the enemy's (bolsheviks') ally is helping a certain mother to locate her son's (a Bandera guerilla's) grave.

Another significant conclusion pertains to spatial images of family, native household (as an equivalent to the *home* concept) and Ukraine, which, being epicentres within the hero/heroine's orbit at the time of drastic social changes and metamorphoses, have an exceptional significance for the XXth-century Ukrainian folklore. They were consolidating his/her internal freedom in captivity, preserving his/her human dignity, defining the aim of sacrificial death in a borderline situation. A certain parallel is drawn in this article between the conceptual content of the works about wars from the first half of the twentieth century and the new works that emerged in the Ukrainian society after Maidan-2014 and in the course of the Russia-Ukraine *hybrid* war.

The authoress believes that an individual vision and collective reflection of the past historical events within the paradigm of folkloric texts and broader – oral narrations about world wars – may point to typical features and dynamics of modern social and cultural processes, and explain causes of globalization impacts. At the same time, old texts on war implanted into a contemporary narrative tradition of particular environment are a sort of identification marker. Its function is to help in establishing communicative connections within the communities, which refer to themselves as *veteran*, *insurgent*, *displaced person*, *Ostarbeiter*, *liaison person*, *deportee*, etc. However, for most respondents, autobiographical stories on the remote past, fragments of tragic storylines about their rela-

tives, neighbours, and acquaintances who perished or were forcibly displaced from their native land into war, as well as other similar stories, remain the most significant events of their lives.

It is also stated that the Ukrainian folklore is not only a form of expressing universal knowledge of people about wars but also an important piece of information, which serves as a directive for arranging a narrator's own life, as well as a cognitive model enabling to reveal, via language, the experience of existential self-preservation and self-value of a human being. Ukrainian folklore is a good material that can be useful for other social disciplines and the humanities exploring a human phenomenon.

Keywords: World War I, World War II, existence, Ukrainian folklore, folklore concept, death, enemy, captivity.